

Klein Rudolf

A feledés ellenében – Eltűnt zsidó közösségek újjászületett zsinagógái a Kárpát-medencében

Bevezető gondolatok

Talán sosem hatott olyan erősen a feledés kultúrája, mint a holokauszt után. Zsidók és nem zsidók felejtani óhajtottak. Az elkövetők a tetteiket, az „ártatlan szemlélők”, hogy nem tettek semmit, a túlélők pedig tehetetlenségüket, kiszolgáltatottságukat – nemritkán zsidóságukat is. Az 1943-as varsói gettólázadás igazolta, hogy sokat nem is lehetett tenni. A feledés konszenzusa segítette a zsidók földi nyomainak mielőbbi eltüntetését, létük meg nem történtté silányítását. A „szovjetek” beszántották a lemergi (ma Lviv, Ukrajna) zsidó temetőt, ahogy a vilnai (ma Vilnius, Litvánia) középkori temetőt is letörölték a föld színéről; a síremlékekkel utakat köveztek ki – elég rázós élmény lehetett a zord, zöld Zil teherautók büszke, leninista proletár vezetőinek ezeken áthajtani. Zsinagógák százait rombolták le az 1940-es évek második felében, mintegy kiterjesztve a Kristályéjszakát Kelet-Közép Európára – csak immár javarészt élő zsidók nélkül, és a „felszabadítók”, illetve a „munkásosztály” ál-öntudatától vezérelve.

Ám a felejtés kultúrája hosszú távon mégis vereségre ítéltetett. 1948-ban állították fel a varsói gettólázadás Nathan Rapoport tervezte emlékművét, 2013-ban ehhez csatlakozott a Polin Museum (A lengyel zsidóság történetének múzeuma) üvegdobozba csomagolt „zsidó Disneyland”-je. A német kultúra a mai napig vezekel – vagy legalábbis úgy tesz a jólét árnyékában. Számos rangos német újságban és folyóiratban találunk zsidó rovatokat az 1950-es évekkel kezdődően, agilis kis könyvkiadók próbálják meg helyrehozni a helyrehozhatatlant, felidézni az egykor organikusan az európai kultúrába illeszkedő zsidóság eltűnt világát.

■ Klein Rudolf, építész, az MTA-doktora, Óbudai Egyetem, Ybl Miklós Építéstudományi Kar, e-mail: kleinrud@gmail.com

Az ezredfordulóra újabb emlékezés/feledésstratégiai fordulópont következett be. Az őszinte megemlékezés a hitelesen helyreállított zsidó környezetben fokozatosan hamisításokba fulladt. Megjelentek a „zsidó Disneylandek” elemei, mint például a krakkói Kazimierz zsinagógáiban a kaftánba bújtatott álzsidók, akik élő díszletként fokozzák a turisták „zsidóélményét” a nap folyamán – míg este esetleg máárvira gyülekező igazi, törékeny termetű, szőrmekucsmás zsidókat is látni a macskaköves utcákon. Salommal köszönő, tagbaszakadt, kerekfejű lengyel férfiak árulják giccs-szuvenirtermékeiket a héber feliratú és gyertyával világított kis boltokban, városi díszletre fordítva Isaac Bashevis Singer jiddis elbeszéléseinek hangulatát. E könnyen fogyasztható álvilágot nevezi Ruth Gruber az értékítéletet elkerülni próbálva virtuálisan zsidónak (*virtually Jewish*).¹ A feledés kultúrájának e posztmodern változatában a kettős kódolás elvének megfelelően folyik a két világ közötti idézgetés, sőt a kettő gyakran össze is olvad, ezzel egy sajátságos – látszólag az emlékezés köntösébe bújt – újabb feledést hozva létre.

A fenti törekvések építészeti kiteljesedése az elnéptelenedett zsinagógák mindenáron történő felújítása, megfelelőnek vélt új rendeltetésre formálása. Valójában nincs ebben semmi kivetnivaló, hiszen ez is egyfajta tisztelgés az eltűnt, eltüntetett európai zsidóság előtt, de egyben a feledésnek is egyfajta stratégiája, mert az igazi parafrázisai működtetik. Ugyanakkor az építészetre és a városi környezetre jótékonyan hatva mégiscsak folytonosságot kísérel meg létrehozni.

Az új, világi funkciókra felújított zsinagógák különleges műfajt képviselnek, amelyben két történelmi időszak találkozik egymással: először is az a periódus, amikor egy meghatározott zsinagógát egy adott zsidó közösség és annak nem zsidó miliője világra segített; a második pedig, amikor a zsidók fizikailag már nincsenek jelen, csak az anyagi kultúra elemeiben és a nem zsidó lakosság emlékezetében léteznek. Így jelenlétük különleges – társadalmi, kulturális és kiemelkedően építészeti – párbeszéd az időben. E cikk e párbeszédet elemzi fogalmi szinten és az építészet szempontjából.

1 Gruber, Ruth Ellen: *Virtually Jewish. Reinventing Jewish Culture in Europe*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 2002.

A holokauszt megtizedelte a római kortól kisebb-nagyobb megszakításokkal jelenlevő európai zsidó lakosságot; a kevés túlélő kivándorlása tovább csökkentette a zsidók számát. Még azok a zsidók is, akik visszatértek szülővárosukba, fokozatosan nagyobb központokba költöztek, és több száz kis zsinagógát, illetve imaházat hagytak hátra, amelyek fokozatosan elromosodtak. Ellentétben Németországgal és Ausztriával, ahol a nácik lerombolták a zsinagógák túlnyomó többségét, Kelet-Közép-Európa országaiban sok zsinagóga élte túl a vészorszakot. Néhány enyhén sérült épület megsemmisült a sztálinista időkben, mint a nagy neológ zsinagóga Debrecenben. Mások – mint a két nagy pozsonyi zsinagóga – az 1960-as és 1970-es években a konszolidált kommunista rezsim városfejlesztésének váltak áldozatává.² Néhány a hanyagság vagy a kommunista pártvezetés ellenségesége miatt omlott össze, mint például a gyönyörű késő barokk, kilencboltmezős zsinagóga Szécsényben. Sok közülük felismerhetetlenné vált, mint a ritka szecessziós zsinagóga Nagyszőlősen és a nagy zsinagóga Munkácson, mindkettő az akkori Szovjetunióban (ma Vinohragyiv és Mukacsevo, Ukrajna).³

Az 1970-es években megváltozott a magyar politika a zsidó örökséggel szemben. Számos önkormányzat kezdett el gondoskodni az elhagyott zsinagógákról, és az elkövetkező három évtizedben a Cseh Köztársasághoz, Lengyelországhoz és Szlovákiához hasonlóan sokat megmentettek és világi funkcióval láttak el. A helyzet rosszabb volt Jugoszláviában, Romániában és Bulgáriában, nem is beszélve a Szovjetunióról, ahol nem kevés zsinagógát leromboltak. A helyreállítási tevékenység a berlini fal leomlása után tetőzött, amikor a hazai erőfeszítéseket főként az Egyesült Államok magánalapítványai, majd később az Európai Unió jóvoltából külföldi támogatás egészítette ki. Az új demokráciák térnyerésével nemcsak a restaurálás mennyisége fokozódott, hanem minősége is: a helyreállítás az új funkció és a térbeli elrendezés, a szerkezetek és a részletek tekintetében is megfelelőbbé vált. A zsinagógákat múzeumokká, koncerttermekké, városi kulturális központokká, könyvtárakká, galériákká és holokauszt-emlékművekké/központokká alakították át.

-
- 2 Borský, Maroš – Švantnerová, Jana et al.: *The Jews of Bratislava and their Heritage*. Bratislava: Jewish Heritage Foundation – Menorah, 2012.
3 Lásd: Sed-Rajna, Gabrielle – Amishai Maisels, Ziva – Reich, Rony – Klein, Rudolf – Jarassé, Dominique: *L'art juif*. Paris: Citadelles & Mazenod, 1995.

Feledés és műemlékvédelmi elvek, praktikák

A Max Dvořák (1874–1921) főművének tekintett *Katechismus der Denkmalpflege*⁴ (1916) közzététele óta eltelt egy évszázad során sokat változott a műemlékvédelem elmélete és gyakorlata az Osztrák–Magyar Monarchiában, illetve annak utódállamaiban, aminek jelentősége a zsinagógák felújítása szempontjából is meghatározó. A Monarchia zsidóságában a *Wissenschaft des Judentums* című folyóirat első számának 1822-es megjelenését követően ébredt fel az anyagi örökség iránti érdeklődés, a nagy zsidó múzeumok alapjait azonban csak a századfordulón vetették meg. A világelső bécsit 1895-ben, a prágait 1906-ban, a budapestit 1916-ban hozták létre. A kegytárgyak kutatása mellett hamar elindult a zsinagógaépítészet kutatása is.⁵

A műemlékvédelem alapján véve a feledés ellenében működik, ami teljesen magától értetődőnek és vitathatatlannak tűnik: célja a múlt építészeti értékeinek megóvása és bemutatása. Ám a dolog ennél sokkal bonyolultabb. Egy műemlék hosszú és viszontagságos, történelmi korokon átívelő életének nem minden szakasza jeleníthető meg a felújítások során. A feltárást végző művészet- és építészettörténészek által kikutatott rétegek közötti prioritás meghatározása nem egzakt tudomány, számos esztétikai, történelmi és politikai mozzanat befolyásolja. Zsidó műemlékek esetében ez tovább bonyolódik, ahogyan a zsidósággal kapcsolatos kérdések is rendszerint komplikáltabbak, mint a befogadó, illetve nem befogadó társadaloméi, hiszen ezek mindenkori kulturális és politikai párbeszédnek és egyeztetések következményei.⁶ A mi esetünkben felmerül a kérdés, mennyiben és miképp akar egy utódállam emlékezni egykori (magyar) zsidóságára? Ez pedig még az államhatárokon belül is pálfordulásokkal megtűzdelt folyamat. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a történelmet némely országokban még a 21. században is „szerkesztik”: egyes időszakokat kiemelnek, másokat megpróbálnak meg nem történné tenni. Nagyvárosokban egymás után tűnnek el az úgynevezett szocializmus építészeti emlékei – még a legjobbak is –, és a helyükre

4 Dvořák, Max: *Katechismus der Denkmalpflege*. Wien: Verlag von Julius Bard, 1916.

5 Toronyi Zsuzsanna: Önreprezentáció. A Dohány utcai zsinagóga környezete. In: Török Gyöngyvér (szerk.): *Ami látható, és ami láthatatlan*. Budapest: Erzsébetvárosi Összevont Művelődési Központ Nonprofit Kft. 2018. 79–92.

6 Lásd: Klein, Rudolf: The Evolution of Synagogue Space in Central and Eastern Europe from the 11th to the 19th Century. *ICOMOS Journal Scientifique*, Vol. 2., 1997.

régebbi korok építészetének „politikailag korrektebb” stílusában épülő, a mai kortól teljesen idegen „urbánus implantátumok” kerülnek.

Lerövidítve elmondható, hogy a korokon átívelő építéstörténeti műemlékek felújítását – a zsidó épített környezet kincseit is beleértve – két alapvetően eltérő filozófia vezérli. Kiválasztani egy korszakot, amikor a műemlék integritása és autentikussága⁷ a legkompaktabb volt, illetve mozaikszerűen bemutatni azt, amiről valamilyen anyagi maradvány – épületelem, kő, téglarakás, esetleg tervrajz – tanúskodik. Az elsőre a legeggyértelműbb példa, és egyben a legszerencsétlenebb is a maribori késő középkori zsinagóga felújítása, közvetlenül a berlini fal leomlását követő időszakból. Itt egy rosszul megkutatott, fabrikált középkori, illetve kora újkori kollázst hoztak létre, és eltávolítottak minden olyan régészeti hiteles elemet, amely ebbe az emlékezés/feledéspolitikai keretbe nem fért bele.⁸ A másik filozófiára jó példák a középkori soproni zsinagógák, ezek közül is a Sedlmayr János által felújított közösségi zsinagóga, amelynek esetében a középkori elemek ugyanúgy párbeszédet folytatnak modern megfelelőikkel, mint Carlo Scarpa (1906–1978), a régi és új elemek közötti párbeszéd a nyugati építészet történetében legkiválóbb művelőjének alkotásaiban. Scarpának semmi köze a zsidósághoz, de az arra jellemző kulturális dialógus Veneto és Japán, katolicizmus és buddhizmus között mégis hasonló eredményeket szült. Valószínű, hogy Sedlmayr látta a Museo di Castelvecchio Scarpa által irányított felújítását.

A magyarországi zsinagógák védelmének és felújításának rövid története

Az 1950-es és 2020-as évek között különleges dinamika jellemezte az európai zsinagógák megőrzését és helyreállítását, a vasfüggöny mögötti területeket is beleértve. Különböző filozófiák és stratégiák egyrészt a műemlékvédelmi elvek általános tendenciáit, nemzetközi szakmai testületek, az UNESCO és az ICOMOS ajánlásait, másrészt egy adott ország társadalmi megfontolásokból fakadó, teljes épített örökségére, így a zsidó örökségre is érvényes műemlékes elvárásait követték.

⁷ E két fogalmat az UNESCO anyagi kulturális örökséget leíró dokumentumaiból vettem.

⁸ Lásd: Premk, Janez: Maribor Synagogue: Between Facts and Reinterpretation. *Arts; Basel* Volume 9, Issue 1, 2020. 5. DOI: <https://doi.org/10.3390/arts9010005>

A Magyar Királyság közvetlen szovjet-orosz katonai és kulturális megszállás alatt álló utódállamai összetettebb képet mutattak. A „proletárdiktatúrával” párosult kommunizmus mint „államvallás” szakított a hagyományokkal, a meglévő társadalmi renddel, beleértve annak kultúráját, örökségét és hagyományos vallásait. Az úgynevezett polgári társadalommal és értékeivel, építészetével, városszövetével szembeni ellenségesség a rendszer 1948-as kezdetétől a vasfüggöny leomlásáig az egész épített örökségre veszélyt jelentett. A történelem és a történelmi emlékek átírását célzó kommunista rezsimeknek a műemlékek – így a zsinagógák és a zsidó temetők is – nemritkán az útjukban álltak.⁹ Ez volt az az időszak, amikor szovjet-orosz nyomásra lerombolták a vilniusi középkori zsidó temetőt, akárcsak a lvivi (akkor Lvov) zsidó temetőt, hogy eltakarítsák Lviv nem orosz/ukrán múltjának Közép-Európához, azaz Ausztria–Magyarországhoz, illetve Lengyelországhoz kötődő bizonyítékait.

Az úgynevezett szocialista rendszer utódállamait a kommunizmus szellemében erősen központosították. Ám az 1970-es évekre a helyi hatalmasok, rokonaik és barátaik a gazdaságban, a városfejlesztésben, és így a műemlékvédelemben is különbséget tehettek, döntéseket hozhattak. Szerencsére a kézi vezérlés néhány ilyen nagyhatalmú potentátjának volt ízlése, illetve empátiája a zsidók és/vagy kulturális örökségük iránt. Ezekben a ritka esetekben a zsinagógáknak szerencséje volt. Ez történt például a kassai (Košice, Szlovákia) neológ zsinagógával (eredetileg Kassa, Magyarország, ma Szlovákia), amelyből a szocialista realizmus stílusának keretein belül kiváló koncertterem jött létre, a kassai Szlovák Filharmónia hangversenyterme. A felújítást valószínűleg eredeti tervezője, Kozma Lajos (született Fuchs), a rugalmas világnézetű, kiváló izraelita építész is helyeselné, annál is inkább, mivel eleve vonzódott a historizáláshoz. Először a Lechner Ödön (született Edmund Lechner), majd a Kós Károly (született Karl Kosch) képviselte magyar nemzeti hagyomány, illetve a finn nemzeti romantika követője volt, utóbb Lajta Béla (született Leitersdorfer) liberális elő-modernizmusáé, bizonyos biedermeier kirándulásokkal. 1919-ben a Tanácsköztársaság Művészeti Direktóriumában vállalt szerepet, majd 1920-tól a „raccsoló reakció”

9 Lásd: Klein, Rudolf: Synagogues in Hungary. A Short Survey from the Middle Ages to Modern Times. In: Anna, Szalai (ed.): *In the Land of Hagar. Jews of Hungary: History, Society and Culture*. Tel Aviv: Beth Hatefutsot, The Nachum Goldmann Museum of the Jewish Diaspora – Ministry of Defence Publishing House, 2002. 93–101.

neobarokkjában jeleskedett, és csak az 1930-as években lett belőle modernista, amikor a zsidó felső középosztálynak tervezett villákat.¹⁰ A második világháborút Soros Tivadar mellett úszta meg, 1948-ban megválasztották az Iparművészeti Főiskola rektorának, de még abban az évben meghalt szívrohamban. Épületei elemzése során a szemlélőben az a képzet támad, mintha bajuszkája alatt mosolyogva tervezett volna tudva, hogy átverte a nemzeti neobarokk kuncsaftokat, de valójában a modernistákat is, ha ezt az opusát Molnár Farkas hithű modernizmusával vetjük össze. Elképzelni sem tudjuk, mit alkotott volna „sztálinbarokk” stílusban, ha erre módja nyílik – a szocreál egyébként is Magyarországon volt a legmulatságosabb, mert itt-ott felcsillant benne a posztmodern. A kassai neológ zsinagóga ennek az előképe.

Kelet-Közép-Európa nagyvárosaiban, történelmileg fontos helyszíneken még az ortodoxabb kommunista időkben is csínján bántak a történelmileg jelentős és elhagyott zsinagógákkal, azokat gyakran a hely és a kor szerény építészeti színvonalának lehetőségei szerint helyreállítva. Ellátták ezeket némi tartalommal, mint például a prágai josefovi (josephstadti) zsidónegyed zsinagógáit, vagy akár a Kazimierz-negyed, Krakkó egykori zsidó városrészének egyes kiemelt zsidó imahelyeit. E tekintetben Budapest különleges eset, mert a zsidók itt sokkal nagyobb számban éltek túl a soát, mint Kelet-Közép-Európa más nagyvárosaiban – Berlinben, Belgrádban, Varsóban, Krakkóban, Prágában, Pozsonyban, kivéve Szófiát, mivel az egész bolgár zsidóságot sikerült megmenteni a kiirtástól. A budapesti zsinagógák nagyrészt megtartották eredeti funkciójukat.¹¹

10 A szakirodalomban csak ez utóbbi van feldolgozva, holott ez a legkevésbé sokoldalú. Lásd: Horányi Éva (szerk.): *Kozma Lajos modern épületei*. Budapest: Terc, 2006.

11 A legkirívóbb kivétel a Páva és a Rumbach Sebestyén utcai, illetve a Dózsa György úti zsinagóga.

A kelet-közép-európai zsinagógák lerombolásának, fenntartásának és helyreállításának négy időszaka

1. A korai „proletárdiktatúra” 1948-tól az 1960-as évek elejéig: a zsinagógák lerombolása vagy durva átalakítása, romként való megtartása vagy raktárhelyiségként, állateledel tárolására szolgáló helyként olyan világi funkciókra való felhasználása, amelyek ellentmondtak eredeti rendeltetésüknek. (A nácik a zsinagógákat lóistállóként, disznóólként vagy bordélyházként használták.) Ez a gyakorlat összefügg a kora kommunista időszak antiszemitizmusával, amelyet egyrészt a kommunista párt szított a „gazdag zsidó kapitalistákra” való hivatkozással, másrészt építhetett a zsidóellenesség korábbi hagyományára. Az elhurcolt zsidók kis része hazatért és szeretett volna bemenni a házába, ahova nem zsidó szomszédai költöztek be abban a reményben, hogy az elhurcoltak nem térnek vissza.¹² A zsinagógák lerombolása a zsidóság és az ellene elkövetett atrocitások elfelejtését célozta.
2. A humanizálódó szocialista társadalmak vezetői – így Kádár János, a lengyel Władysław Gomułka, a bolgár Todor Hrisztov Zsivkov, a kelet-német Erich Honecker, a csehszlovák Gustáv Husák (született Huszák Ágoston) – által fémjelezett „konszolidált diktatúra” az 1960-as évek közepétől az 1980-as évek elejéig változtatott a fenti helyzeten. (A balkáni kommunista uralkodók, a román Nicolae Ceaușescu és a jugoszláv Josip Broz Tito eltérő pályát követtek. Az előbbi 1989-ben bekövetkezett haláláig fenntartotta a kemény diktatúrát és a totalitárius építészetet mint annak vizuális kifejezését. Rendszere a zsidó hierarchiában is leképződött, a rettegett román „főzsidó” Mozes Rosen valójában kis-Sztálin, illetve mini-Ceaușescu volt. Tito azonban sosem tette igazán magáévá a szovjet-orosz kultúrpolitikát és az antiszemitizmust. Szerette a pompát, kora „kapitalista” hírességeit meghívta saját szigetére, Brionira. Szellemi atyja, Moša Pijade „burzsuj származású” volt, módos belgrádi szefárd család sarja, A tőke szerbre fordítója és párizsi modern festő, aki fiatalkori

¹² E sorok írójának édesapját a német táborból való hazatérése után az új lakók megpróbálták börtönbe vetni, azon a jogcímen, hogy együttműködött a nácikkal. Szerencséjére unokatestvére Tito elvtárs személyi titkára volt, aki a dolgot elrendezte.

képein szexualitásának útvesztőit boncolgatta.¹³ Ám sem a kulturált Pijade, sem a rettegett Rosen nem segített túl sokat a zsinagógákon.) Emlékezés-, illetve feledéstechnikai szempontból ez a korszak mégis előrelépésnek számított. Az építész szakma a zsinagógákat gyakran „városi bútoroknak” tekintette, melyek lerombolásával csonkult volna a történelmi városkép. Megjelent a parciális felejtés, illetve emlékezés: a zsidók és történelmi szerepük továbbra is felejtendőnek számítottak, de anyagi kultúrájuk egyes morzsáinak megtartása elfogadottá vált. Ezek voltak azok az idők, amikor sok zsinagógát ki-belezték – mint például a kecskeméti és a szentesi – és világi célokra alakították át. Kecskeméten ez az épített örökség nagy veszteségét jelentette, hiszen az itteni zsinagóga tartalmazta Magyarország egyik legszebb romantikus belső terét.

3. Az átrendeződő szocializmus és bukása, az új demokráciák időszaka az 1980-as évek elejétől a 2004-es EU-csatlakozásig. Mint amikor a lábasról hirtelen leemelik a fedőt, ez az el- és befogadó korszak friss levegőt hozott az áporodott régióba: az eddig bezárt emberek elkezdtek a gazdag nyugati országokba utazni, és elindult a felzárkózás Európa boldogabbik feléhez. Ugyanakkor ez az az időszak, amikor a gazdag Nyugat felfedezi „szegény unokatestvéreit”, potenciális piacait, munkaerő-tartalékát, és jóindulatának szponzorálás formájában adja tanújelét. Ekkor a fiatalok körében *cool* egy zsidó barát vagy barátnő, Soros Györgyre és Ronald Lauderra nem elsősorban úgy tekintenek, mint zsidókra, hanem mint a szabad világ bőkezű mecénásaira. Más szóval ez egy pragmatikusan gondolkodó korszak, amely nem bűnbakokként (mint népnyúzókra, idegenszívűekre, burzsujokra vagy éppen komcsikra), hanem potenciálként tekint a zsidókra és hatásukra a nagyvilágban.

Ekkor a zsinagógák helyreállítását az egykori vasfüggönyön átívelő projektek segítették elő. Az amerikai zsidó alapítványok is kötelességüknek érezték, hogy erkölcsi és pénzügyi támogatást nyújtsanak, minek fejében elvárták, hogy a zsinagóga az eredeti funkciójára hivatkozva, a zsidóságnak emléket állítva valamilyen szinten megtartsa a jellegét, rituális elemeit. Ez nem zárta ki, hogy más célt is

13 Rajner, Mirjam: *Fragile Images. Jews and Art in Yugoslavia, 1918-1945*. Leyden: Brill, 2019. 15–56. DOI: <https://doi.org/10.1163/9789004408906>

szolgáljon, sőt ezek az épületek általában nem váltak ismét főidejű zsidó imahelyekké.

Az építészek nyugati építészeti folyóiratokat olvastak vagy legalábbis böngésztek, elérhetővé vált az építőanyagok és termékek nyugati piaca, ami hozzájárult a zsinagógahelyreállítás színvonalának meredek emelkedéséhez. Ám a legtöbb építész még a korábbi időszakban tanult és szocializálódott, így a régi berögződések, illetve ezek görcsös meghaladásának hatóereje az épületeken is megmutatkozott (lásd Mád és Apostag zsinagógáinak felújítását).

4. A 2004-es EU-csatlakozástól napjainkig tartó időszak során a zsinagógahelyreállítások az 1960-as évek szerény kezdetei óta a legmagasabb szintet érték el. Ez a pénzügyi támogatásoknak, a jólét általános növekedésének és a nyitott határoknak köszönhető. Felnőtt egy építésznemzedék, amelynek tagjai számára már nem jelentett kényszert, hogy meghaladjanak valamit, megszabaduljanak valamitől, és ezt látványosan demonstrálják is. Elérkezett a normalitás kora – akkor még kevesen sejtették, hogy ez nem a végkifejlet.

A műemlék- és városfelújításoknál egyaránt szerepet játszik a turizmus – az idegeneknek mutatni kell valamit a pénzükért. Szerencsére Budapesten nem történt olyan diktatórikus beavatkozás a turisták ízlésének kielégítésére, mint a bécsi Stadtparkban álló Johann Strauss-szobor bearanyozása, bár a Dohány utcai zsinagóga esetében is akadtak a közönség megnyerését szolgáló apróbb ízlésficamok és műemléki hamisítások. A zsinagóga belső falfestése teljesen eltér a hiteles történelmi kifestéstől: a korábbi drapp-kék-zöld helyett Barbie baba rózsaszínre festették a belső falait, antikizálták és fényesre lakkozták a padokat, műanyagelemek jelentek meg a fémszerkezeten. De hát a műemlékek esetenként jelentős jövedelmet generálnak. A Dohány utcai zsinagóga és komplexuma például évente 300–400 ezer, jobbára külföldi turistát számlált a COVID-válság előtt.

Válogatott példák a Kárpát-medence sikeres zsinagógafelújításaira

1. A középkori soproni közösségi és magánzsinagóga

*A soproni középkori közösségi zsinagóga együttese az utcáról nézve – a zsinagóga az udvarban található a kapubejárat mögött
(A képet a szerző készítette.)*

Az 1970-es évek emlékezés/felejtéspolitikáját és zsinagógafelújításainak színvonalát messze meghaladta a két soproni feltárás és restauráció. A zsidóság akkoriban vélt jelentőségén messze túlmutató figyelemmel nyúltak a konszolidálódó diktatúra korában a zsidó anyagi kultúra ezen ritka emlékeihez. Ma már nehéz lenne kideríteni, hogy esetleg egy helyi hatalmasság jóindulatáról lehetett-e szó, vagy a korabeli magyar értelmiség tekintette-e ezeket az épületeket a nemzeti kulturális örökség részeinek.

*A soproni középkori közösségi zsinagóga imaterme
(A képet a szerző készítette.)*

A két soproni épület a Magyar Királyság területének legfontosabb középkori zsinagógái, a Budai Vár két késő gótikus zsinagógája mellett.¹⁴ A siker oroszlánrésze minden bizonnyal a felújítást tervező Sedlmayr János építész¹⁵ (és Dávid Ferenc művészettörténész) tehetségének, lele-

¹⁴ Lásd: Dankó Dalma (szerk.): *Mátyás kori Budavári Nagyzsingóga*. Budapest: Magyar Zsidó Kulturális Egyesület, 2016.

¹⁵ A magyar műemlékvédelem kiemelkedő alakja, atyai nagybátyja Hans Sedlmayr, a salzburgi egyetem professzora, a világhírű *Verlust der Mitte* szerzője. Lásd: Sedlmayr, Hans: *Verlust der Mitte: Die bildende Kunst des 19. und 20. Jahrhunderts als Symbol der Zeit*. Salzburg: Otto Mueller Verlag, 1948.

ményességének és szakmai felkészültségének tudható be, még akkor is, ha a feltáró-kutató munka nem volt hibátlan. A közösségi zsinagóga restaurálása vagy inkább újragondolása új életet lehelt egy középkori romba.

A 14. századi zsidók Sopron szívében, az új, akkori Zsidó utcában éltek és két zsinagógába jártak, amelyek a kor feltételeinek megfelelően udvarokban helyezkedtek el: a közösségi az Új utca 11-ben épült 1300 körül, míg a magánzsinagóga néhány házzal odébb, az Új utca 22–24. szám alatt 1350 táján. Az idősebb és nyilvános zsinagógát 1967-ben fedezték fel, 1971 és 1973 között kutatták, és 1976-ra újították fel teljesen.¹⁶

A nyilvános zsinagógával ellentétben az 1957–59-ben felfedezett és kutatni kezdett magánzsinagógának nincs női részlege – feltételezhető, hogy a nők a bejárat közelében lévő fedett folyosón álltak.¹⁷ Imatermét két gótikus keresztboltozat-mező fedi, amelyet eredeti állapotába hoztak vissza. Mindkét zsinagóga 1440-ig szolgálta célját, amikor a zsidóknak el kellett hagyniuk Sopron központját és a gettóba kellett vonulniuk. Végül 1526-ban megvádolták őket, hogy együttműködnek a megszálló törökökkel, és kiutasították őket Sopronból.

Építészetiileg a zsidó múzeummá alakított közösségi zsinagóga restaurálása az izgalmasabb. A hiányzó bimát egy nem túl szerencsés, hatalmas hatszögalaprajzú faszerkezettel idézték fel, amely alig hasonlít egy középkori zsinagóga finom kovácsoltvas bimájára, míg a frigyszekrény részben eredeti állapotában maradt fenn. A legérdekesebb megoldás a bordás gótikus keresztboltozat részleges helyreállítása, amelyet részben vékony, törött tojáshéjra emlékeztető vasbetonhéjakkal oldottak meg, melyek között néhány bordatöredék emlékeztet a gótika korára. E befejezetlen boltozat bepillantást enged a tetőszerkezetbe, miáltal érdekes térbeli játék jött létre az imaterem és a tetőtér között. A nők tere szűk nyílásokkal kapcsolódik az imateremhez, és a zsinagóga terveit és képeit tartalmazó kiállításnak ad otthont. Az előtér egyben lapidáriumként is működik, és a soproni zsidók történetét mutatja be. A mikvére való utalás hiteltelen.

16 Lásd: Dávid Ferenc: *Egy soproni Ó-zsinagóga*. Budapest: A Magyarországi Zsidó Hitközségek Monográfiái, 1978.

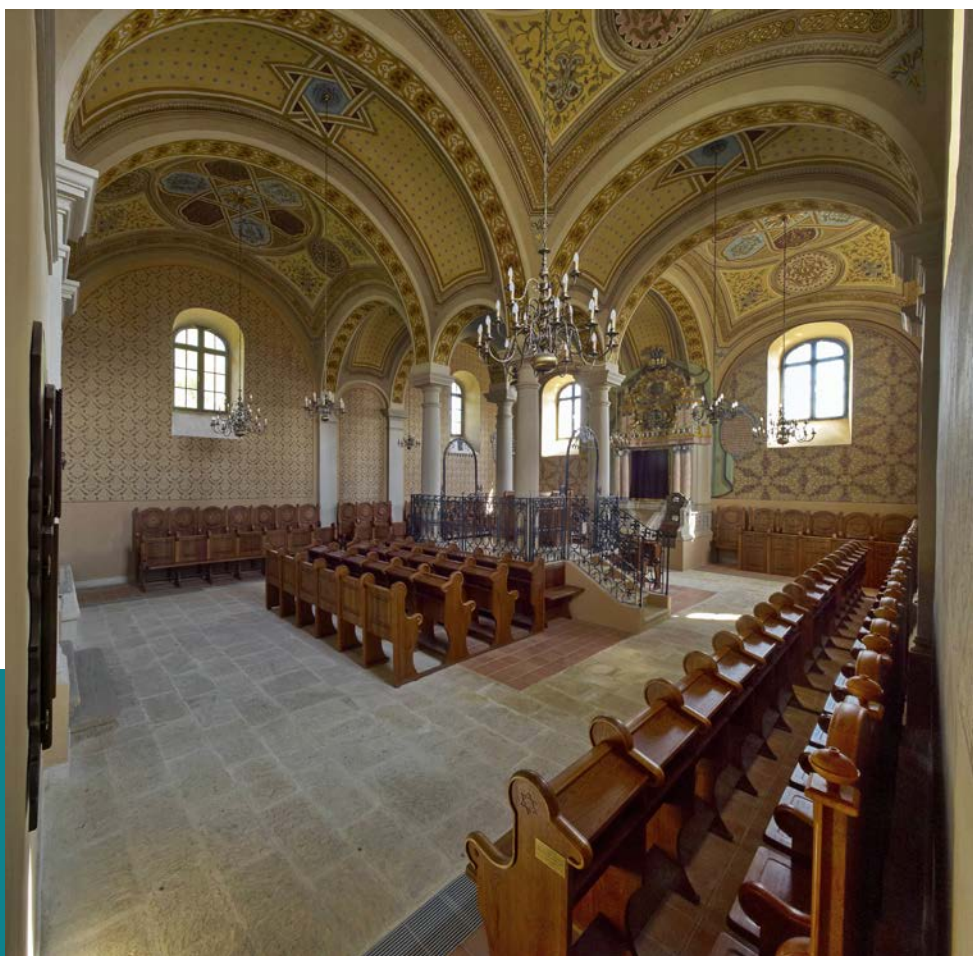
17 Arról nincs elképzelés, hogy ez mennyire volt elfogadható, hiszen a férfiak a nők között/mellett haladtak befelé, amire nem sok példa van.

A mintegy fél évszázaddal fiatalabb, részben megtartott frigyszekrény-nyel és szintén jelképes bimával rendelkező magánzsinagógában a holokausztban elhunyt soproni zsidó polgárokról látható állandó kiállítás.

2. A legendás mádi zsinagóga

*A mádi zsinagóga délkelet felől nézve
(A képet a szerző készítette.)*

*A mádi zsinagóga imaterme délnyugati sarokból fényképezve
(A képet a szerző készítette.)*

A mádi zsinagóga (1795) a történelmi Magyarország egyik első kilencboltmezős zsinagógája. Kívülről nézve az északkelet-magyarországi városok főterét övező polgárháznak tűnik. A szakértő szem számára azonban a keleti homlokzat központi vakablaka egyértelműen frigyszekrény létezésére utal. Az oromzat ökörszeme a zsinagóga hagyományainak további eleme csakúgy, mint a két oromzat tetejét ékesítő váza, valamint a női galériához vezető hozzáadott lépcsőház.

A zsinagóga szerves együttest alkot a rabbiházzal, mely kissé lejjebb található a lejtőn. A zsinagóga akaratlanul is a városkép részévé vált, mint régen az ókori Izraelben. Itt azonban a kisváros szélén, és nem

a központjában épült, mint a Szentföldön a római megszállás előtti évszázadokban.

Az épület sokáig elhagyatottan és romosan állt. A kommunizmus bukása után végzett felújítás „liberális” volt: olyan elemeket tartalmaz, amelyek sohasem voltak ott, és kihagytak fontos részleteket, amelyek valóban léteztek. Természetesen akadtak objektív nehézségek is: a zsinagógák építésére és díszítésére szakosodott kézművesek már sehol sem találhatók, ami a bima díszítésében a legfájóbb. Mindazonáltal a falfestés alapos felkutatásával és a régió más korabeli zsinagógáival való összehasonlítás segítségével, illetve az archív anyagok tanulmányozásával ezeket a hibákat elkerülhették volna.

Az új bútor a legszembeötlőbb melléfogás. A régi stendereket padokkal váltották fel, melyek kis, trónszerű ülésekből állnak, hasonlóan a presbiterek üléseihez a protestáns templomokban. Ez meghamisítja a zsinagóga légkörét, és keresztény térbeli rendet és fegyelmet sejtet a zsidó ima individualizmusa és spontaneitása helyett. Ugyancsak hamisítás a frigyszekrény mögötti drapéria. Ilyen Mádon sohasem létezett. De ahol van drapéria, az nem zöld, hanem általában bordó/lila vagy néha kék. A hagyományos ülésor a bima körül eltűnt, és így a szakrális tér már nem zsidó többé.

Mindazonáltal a nagylelkű adományokkal kipárnázott restaurálás jelentős politikai hátszelet élvezett, és elnyerte a tekintélyes Europa Nostradíjat. Amikor a bizottság egyik tagját megkérdeztem, hogy „nem láttad, hogy sem az ülések, sem a padló nem felel meg az eredetinek”, azt válaszolta, hogy olyan sok ember volt a felavatáskor, hogy nem látszott semmi. Minden szervezés kérdése.

3. A bajai neológ zsinagóga

*A bajai zsinagóga az udvari árkádsorból nézve
(A képet a szerző készítette.)*

*A bajai zsinagóga imaterme a nyugati női galériáról nézve
(A képet a szerző készítette.)*

A bajai zsinagóga az 1848-as forradalom és szabadságharc előtt épült, a mai Magyarország utolsó és legnagyobb klasszicista zsidó imahelye. Az épület 1845-ben jelenik meg oldalsó homlokzatával az utca vonalán, amikor Baja még fontos regionális zsidó központ volt. Így a bejárati portikus nem néz az utcára, és onnan csak részben látható. A bima már a keleti fal, azaz a frigyszekrény elé került, és ezzel katolikus templomszerű, hosszanti belső tér jött létre. Az imaterem északi, nyugati és déli peremfalai körül futó női galéria monumentális, és az épület nyugati oldalán lévő tágas lépcsőházakból érhető el. Az orgona és a kórus egy későbbi felújítás során a nyugati oldalon található második karzatra került. A belső tér szerkezetileg¹⁸ egy főhajóra és két mellékhajóra tagolódik, az imaterem fölötti dongaboltozatot hangsúlyozott hevederek tagolják.¹⁹

Az 1970-es években a Bajai Zsidó Hitközség már nem tudta fenntartani a zsinagógát, amelyet az önkormányzat 1974-ben megvásárolt. A vevő kötelezte magát arra, hogy az épületet könyvtárként használják majd

18 A legutolsó klasszicista zsinagóga a Magyar Királyság területén Liptószentmiklóson (ma Liptovsky Mikuláš, Szlovákia) épült 1846-ban. Az első ilyen típusú zsidó imahelyet Óbudán emelték 1767-ben. Lásd: Klein, Rudolf – Nagy, Gergely Domonkos: The synagogue in Óbuda – an architectural witness to the Jewish religious reform. In: Brämer, Przystawik und Thies (ed.): *Reform Judaism and Architecture*. Petersberg: Imhof-Verlag, 2016. 91–110.

19 Lásd: Gazda Anikó – Kubinyi András – Pamer Nóra – Póczy Klára – Vörös Károly: *Magyarországi zsinagógák*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 1989.

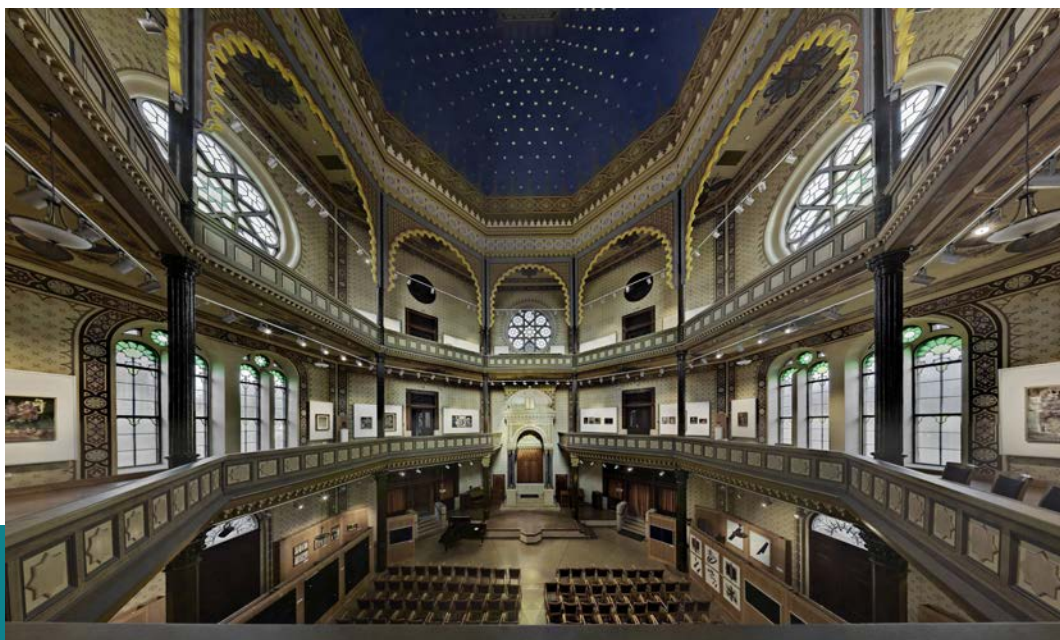
és a belső tér változatlan marad. Ennek ellenére a kis változások elkerülhetetlenné váltak, de ezek nem zavarók. Annak érdekében, hogy több könyvet lehessen elhelyezni, a női karzatot könyvespolcok osztják kisebb, kápolnaszerű terekre, amelyek főként az emeletről láthatók, míg a földszint megtartotta eredeti megjelenését azzal, hogy a könyvespolcokkal körülvett cirkulációs pult a központjában található.

Tornai Endre építész tervezte a belső teret, megtartva a frigyszekrényt néhány tóratekerccsel, amelyeket a helyi zsidó közösség történetének felidézése kapcsán mutatnak be az érdeklődőknek. Az épületben 1982 óta az Ady Endre Városi Könyvtár működik. Ez az egyik legsikeresebb könyvtárrá alakított zsinagóga, amelyért az építész a rangos Ybl Miklós-díjat is megkapta.

4. A győri neológ zsinagóga

*A győri zsinagóga együttese – középen a zsinagóga, balra az egykori zsidó iskola
(A képet a szerző készítette.)*

*A győri zsinagóga imaterme az első női karzat nyugati oldaláról nézve
(A képet a szerző készítette.)*

Az 1866 és 1870 között épült győri zsinagóga, amelyet Benkó Károly építész tervezett, a Osztrák–Magyar Monarchia egyik első nagy kupolás zsinagógája, mely messziről uralja a város látképét, illetve közvetlen környezetét. Teljesen különálló épület, ellentétben az utcásorba beékelts zsinagógákkal, mint a bécsi Tempelgasse vagy a budapesti Dohány utca zsinagógája. Ausztriában–Magyarországon ez volt az első nyolcszögletű alaprajzra épülő zsinagóga, amely mindössze két évvel előzte meg a budapesti Rumbach Sebestyén utcában lévő párját.²⁰

A keleties stílusnak kevés nyoma van a városra néző homlokzatokon. Az épület az asszimilációs programot fordítja le a késő romantikus építészeti nyelvére, feltételezve, hogy a zsidók izraelita magyarok és nem ázsiaiak, akikhez az orientalizmus formavilága illik. A külvilág számára kevésbé látható, udvarra néző főbejáraton azonban keleti elemek is megjelennek: a félköríves férfi bejáratot „mór stílusú” díszítés ékesíti.

²⁰ Kiemelkedő jelentősége továbbra is fennáll, de az 1927–28-as keleti oldalon, amely téli imaházzal és szélesebb lépcsőkkel stb. növelte kapacitását, elrontotta a korábbi szigorú bizánci kompozíciót. Ironikus, hogy az új tornyok süvegei nem keleties hagymakupolák, hanem a bizánci, görög vagy szerb középkori templomok tornyait idézik (pl. Gračanica).

Az épületet 2003-ra teljesen felújították. Jelenleg a szomszédos zsidó iskola épületei zeneakadémiaként működnek, maga a zsinagóga pedig koncertterem és modern festészeti galéria. A Vasilescu Gyűjteménynek ad otthont, amely többek között olyan híres zsidó származású művészek képeit mutatja be, mint Ország Lili, Moholy-Nagy László, Bálint Endre és mások.

5. A Heydukova utcai ortodox zsinagóga Pozsonyban, 1923–26

*A pozsonyi (Bratislava) Heydukova utcai ortodox zsinagóga az utcáról nézve
(A képet a szerző készítette.)*

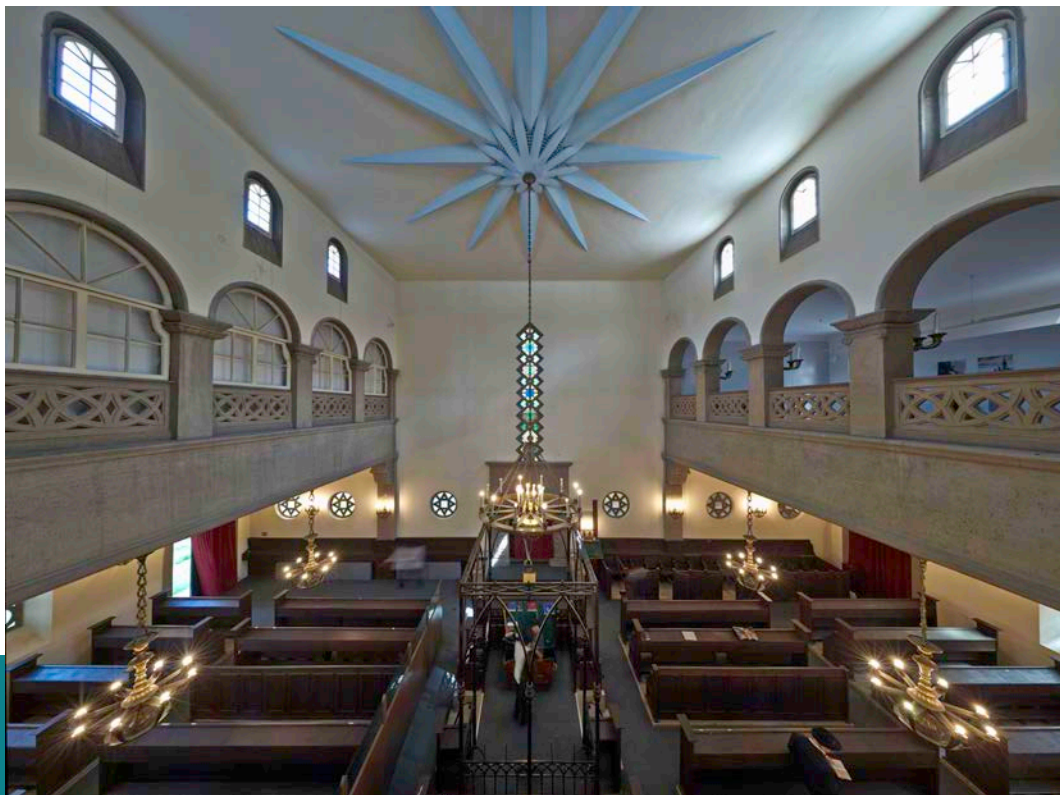
Ez a zsinagóga az egyik legizgalmasabb ortodox imahely a Monarchia utódállamaiban. A szűkebb értelemben vett ortodoxia a Bauhaus korában építészetileg már tarthatatlan lett volna, hiszen Csehszlovákia nem a „neobarokk Magyarországot”, hanem a modernizmust követte, és ezen belül is a zsidó középosztályok támogatta nemzetközi stílus mellett tört lándzsát. Európában egyedülálló volt a Brnói Iskola, ahol a modernista Ernst (Arnošt) Wiesner (1890–1971) vezetése alatt²¹ számos zsidó építész tanult. Ám egy óhitű közösség nem fogadhatott volna el egy Bauhaus szellemiségű épületet.²² Így került egy mérsékelt, historizáló modernizmust képviselő építményt a szlovák – valójában csehszlovák – zsinagógaépítészetbe. Szalatnai-Slatinský Artúr (született Schlesinger) elegáns protomodernista klasszicista külsőt hozott létre, míg a központi alaprajzra épült belső tér számos építészettörténeti idézetet vonultatott föl, egy alapvetően modern szerkezeti keretben és dísztelen, modernista, fehér falakkal. Részletekben felcsillan az orientalizmus, mint például a leegyszerűsített arabeszkre emlékeztető geometrikus ablakosztásban, ami kívülről is látható, de mivel árnyékban van, csak a figyelmes szemlélő veszi észre. Itt a keletiesség már nem a 19. századi „konstruált identitás” kifejezője – azaz az Európa ázsiai eredetű lakóiként szemlélte zsidóké –, hanem egy futólagos történelmi, zsinagógatörténeti idézet: „Ilyeneknek is tekintettek minket egykor.”

A két világháború közötti korszak összefüggésein belül – kivéve a numerus clausus-szal sújtott szomszéd országot – feltűnő a zsinagóga távolságtartása a külvilággal szemben, ami felidézi az emancipáció előtti korok szellemét. Ekkor ugyanis a zsinagóga nem jelent meg az utcavonalban. A 18. század végén a közterekről még nem is igen voltak láthatók a zsidó imahelyek. A Heydukova utcai zsinagóga előudvarral kötődik az utcához, melyet az utcavonalban minimalista, klasszicizáló pillérek határolnak el a közterülettől. Ebből a térből jutunk a kapualjba, amely az udvarba, illetve a férfiak előterébe vezet. Ez az ízléses, kisléptékű előcsarnok különböző motívumokat ötvöz, köztük a korai Csehszlovák Köztársaság „nemzeti” stílusa, a cseh kubizmus/rondo-ku-

21 Brno's Jewish architects, 1919–1939. In: *Catalogue of exhibition of works of significant Brno's Jewish architects*, <http://www.obecnidumbrno.cz/modezide-eng.html> (letöltés ideje: 2022. február 22.)

22 A keleti zsidók számára (Ostjuden) épült brnói modernista zsinagóga teljesen kivételes, és nehéz is megmagyarázni modernitását – talán a szovjet-országi területekről menekülők számára nem az építészeti stílus volt a legfontosabb kérdés.

bizmus elemeit, az expresszionizmust, a Lajta Béla és a Wiener Werkstätte által használt növényi díszítőelemeket, amelyeket néhány szláv folklórmotívum fűszerez. Mivel Szalatnai nyugati bejáratot akart az imatérbe, elkerülhetetlenné vált a szélességénél rövidebb hosszúságú belső kialakítása, három oldalgalériával és egy központi bimával. Így a belső tér négyzetalaprajzot sugall, amely az emancipáció előtti zsinagógák esetében volt szokásos.

*A pozsonyi (Bratislava) Heydukova utcai ortodox zsinagóga imaterme a női karzat nyugati oldaláról nézve
(A képet a szerző készítette.)*

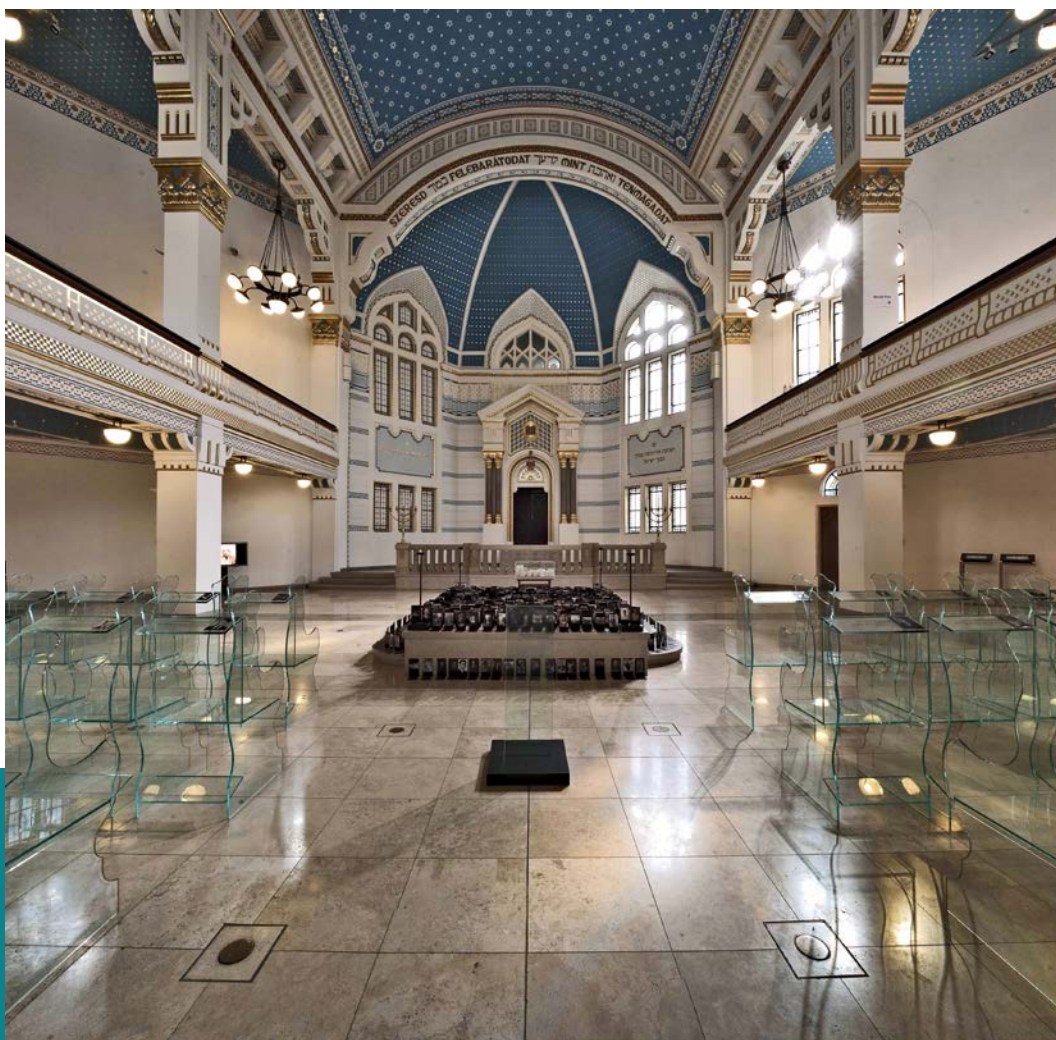
A kis, bazilikális ablakok és más történelmi részletek a historizmus, azaz a hagyományok és a modern valóság szembeállításaként ellentétben állnak a műkövel borított nagy vasbetongerendák világával. A bimát egyszerűsített kovácsoltvas pszeudogótikus keret hangsúlyozza, mely

a középkori prágai Altneuschulra, a Csehszlovák Köztársaság egyfajta főzsinagógájára utal. A hagyományt követve a frigyszekrény mögötti falfelületet ökörszemek törik át, melyek mögött keskeny udvar található. Ma a földszint zsinagógaként működik, az emeletet ízlésesen megtervezett zsidó múzeummá alakították át, amely szintén a helyi zsidó közösséghez tartozik. Az emeletre felvezető lépcsőház is ennek a múzeumi térnek a része.

6. A Páva utcai zsinagóga

*A Páva utcai zsinagóga és együttese az új épület tetejéről fényképezve
(A képet a szerző készítette.)*

A Páva utcai zsinagóga imaterme a női karzat nyugati oldala alól nézve
(A képet a szerző készítette.)

A Páva utcai komplexum zsinagógája rejtett, nem mutatkozik meg teljességében az utcán haladó járókelők előtt. Az udvarban épült, az utcán csak oldalával jelenik meg, amelyből alig olvasható ki a funkciója. A *numerus clausus*²³ jogfosztásának légkörét sugallja rejtőzködő

23 Lásd: Fenyves, Katalin: A successful battle for symbolic space: the *numerus clausus* law in Hungary. In: Victor Karady – Peter Tibor Nagy (eds.): *The numerus clausus in Hungary. Studies on the First Anti-Jewish Law and Academic Anti-Semitism in Modern Central Europe*. Budapest: Pasts Inc. Centre for Historic Research, History Department of the Central European University, 2012. 151–164.

gesztusa, visszafogott építészeti nyelve, amely a modern architektúra formavilágát gondosan kerülve főképp a múltból építkezik. A külsőn és a belsőben Baumhorn Lipót ismert megoldásaival találkozunk. Ez az épület nemcsak az ő hattyúdalát, hanem részben az egész magyar zsinagógaépítészét is képviseli – nem számítva a zsidó istentisztelet kisebb helyeit a trianoni Magyarországon, illetve a kortárs magyarajkú zsidók új zsinagógáit a két világháború közötti Csehszlovákiában (Kassa neológ és ortodox zsinagógája, Losonc nagy zsinagógája, a zsolnai neológ zsinagóga stb.). Ezekről eltérően a Páva utcai zsinagógába nem az utcáról, hanem az udvarból lépnek be a hívek, más-más bejáraton keresztül a férfiak és a nők.

A zsinagóga különlegessége deltoid (sárkány) alaprajza, melynek révén jobban ki lehetett használni a rendelkezésre álló teret. A bima központi elhelyezése konzervatív közösségről tanúskodik. A frigyszekrény előtti tér viszonylag nagy és trapéz alaprajzú, mint az egész belső tér. A belső tér feszültsége a sárkányalaprajzot leíró peremfalak és a galériák által körülvelt téglalap alakú térmag ellentétéből és dinamikájából fakad. A földszinten az ortogonális rendszeresség uralkodik, míg a karzaton a főtengellyel párhuzamosan haladva szabadon szélesedik, illetve szűkül a tér. Ez a sárkányalaprajzú terv egyedülálló a mai Magyarországon. Még három másik zsinagóga ismert, amely ilyen szervezésű: az aradi (ma Románia), a lebontott zsinagóga Lipcsében és a Frank Lloyd Wright tervezte pennsylvaniai. Az épület nyugati sarkából a frigyszekrény felé tekintve feltűnik, hogy az ablakkiosztás aszimmetrikus: a telek miatt csak a déli oldal rendelkezik ablakokkal, a bejáratnál rendelkező nyugati oldal az udvarra néz, az északi oldalon csak vakablakokat találunk. Így a frigyszekrény mellett is van egy ablakpár, a jobboldali az utcára néz, a baloldali vak.

A felújításkor Mányi István építész átszervezte az udvart: két pillérsort emelt, amely a zsinagóga bejáratí homlokzatához vezet, hogy monumentalitást kölcsönözzön neki, s így az udvaron négy háromszög alakú teret hozott létre. Ezek az épület belsejében található háromszög alaprajzú terekkel kommunikálnak. A felújítás után a Pávai utcai épületegyüttes új funkciót kapott, ma itt működik a Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékhely.

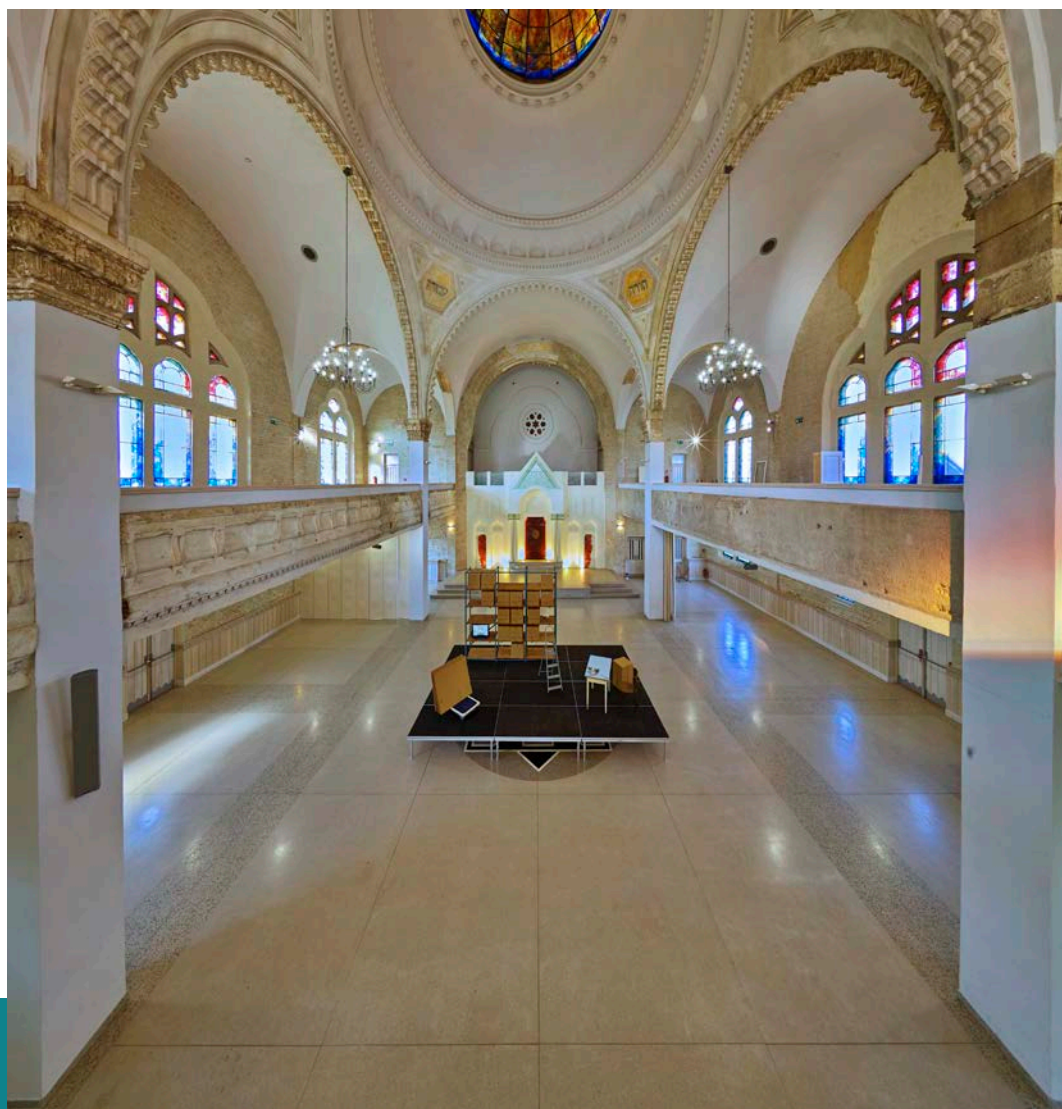
A telket övező új épület külső falai ferdék, mintha földrengés sújtotta volna őket, utalva a magyar zsidóság holokauszt alatti megsemmisülésére, ami a berlini zsidó múzeum Daniel Libeskind dekonstruktivista

építész általi felépítése óta jól ismert vizuális eszköz. A hosszú kőfalak Jeruzsálem falait és a Szent Város kőépítési hagyományát is felidézik. A rekonstrukció során üvegszékekre cserélték a padokat, hogy vizualizálják a holokauszt során megölt hívek jelen-nem-létét, és a bimán áldozatok fényképeit helyezték el. A zsinagóga saját monumentális bejárattal kapcsolódik a központ irodáihoz.

7. A losonci neológ zsinagóga

*A losonci (Lučenec) zsinagóga távlati képe észak-nyugat felől nézve
(A képet a szerző készítette.)*

A losonci (Lučenec) zsinagóga imaterme a női karzat nyugati oldaláról nézve
(A képet a szerző készítette.)

A losonci zsinagógát (ma Lučenec, Szlovákia) a híres zsinagógaépítész, Baumhorn Lipót tervezte 1926-ban, a város történelmi magjának peremére.²⁴ Meghatározó városképi elem. Építészete nagyrészt Baumhorn első világháború előtti életművének folytatása, amely leginkább a nagy

²⁴ Lásd: Borský, Maroš: *Synagogue Architecture in Slovakia. A Memorial Landscape of a Lost Community*. Bratislava: Jewish Heritage Foundation – Menorah, 2007.

sátortetejű nyitrai zsinagógára (ma Nitra, Szlovákia) hasonlít, de lanterna nélkül. Losoncban a zsinagóga hagyományos kupolával zárul, amint az Baumhornnál 1910 előtt szokásos volt.

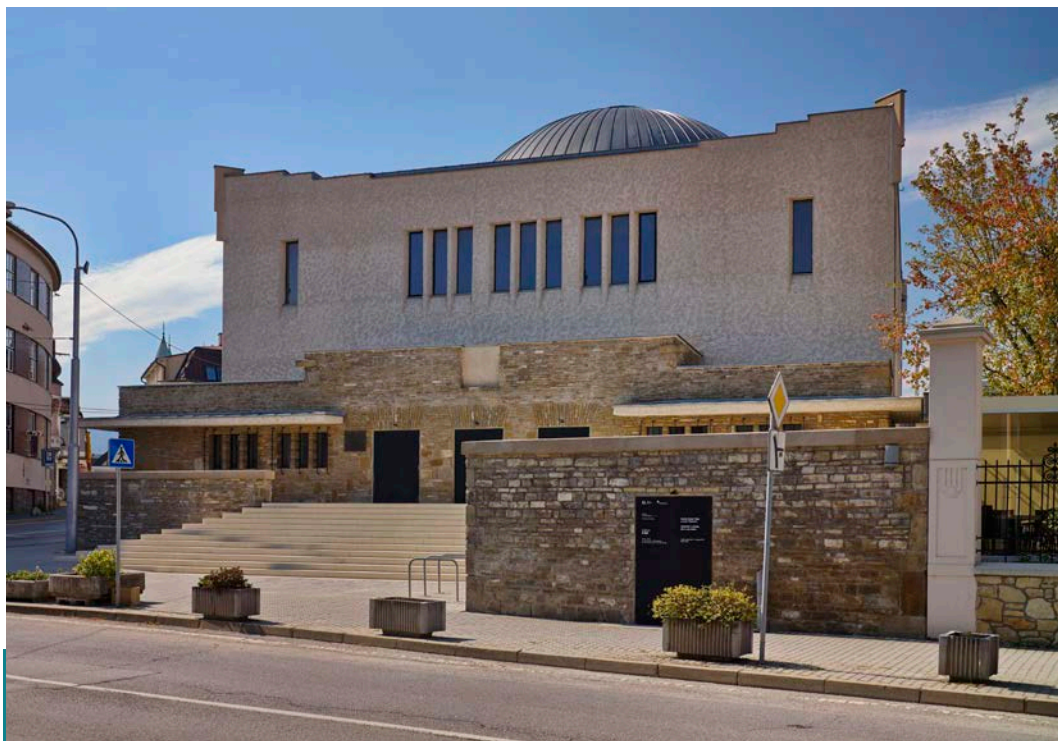
Az épület a bizánci templom típusú zsinagógákhoz tartozik, két nyugati toronnyal és egy központi kupolával, a belső térben egy fő- és két mellék-hajóval. Belseje viszont főként a vasbetongerendák használatában különbözik Baumhorn századfordulós zsinagógáitól: ezek lehetővé tették a szokásos oszlopsor elkerülését, és hozzájárultak egy egységesebb tér kialakításához a földszinten. A félgömb alakú kupola csegelyeken nyugszik, akárcsak Szegeden, Baumhorn legikonikusabb alkotásán.²⁵ A csegelyek közepén hasonló medálok találhatók, mint Szegeden, azonos héber feliratokkal, amelyek részben fennmaradtak: Tóra, Ávoda stb.²⁶

A kommunista időkben a zsinagógát műtrágyaraktárként használták, majd 2016-ban modern művészeti múzeummá alakították át. Ma legkiemelkedőbb jellemzője a helyreállítás módja. A restaurálás David Chipperfield építész elveit és gyakorlatát követi, amint azt a berlini Neues Museumban láthatjuk, ahol részben felújított és nem felújított régi felületek ellenpontozzák egymást. A homlokzaton a helyreállított vagy stabilizált vakolat és a meztelen kő/tégla váltakozik. Ugyanez vonatkozik a belső felületekre is, beleértve az ízlésesen rekonstruált frigyszekrényt, ahol helyreállították és fehérre festették a lepusztulást túlélő háromkaréjos boltíveket, felettük az elveszett részeket vastag, rapancsos üvegfelületekkel pótolták. A négy hatalmas tartópillér fejezetei eredetiben láthatók, vakolat és festés nélkül. Ennek a technikának a csúcspontja a lanterna színes, „Chagall-szerű” felületei jelentik, amelyek a minimalista belső színeit ellenpontozzák.

²⁵ Lásd: Oszkó Ágnes Ivett: *Baumhorn Lipót*. Budapest: Holnap Kiadó, 2019.

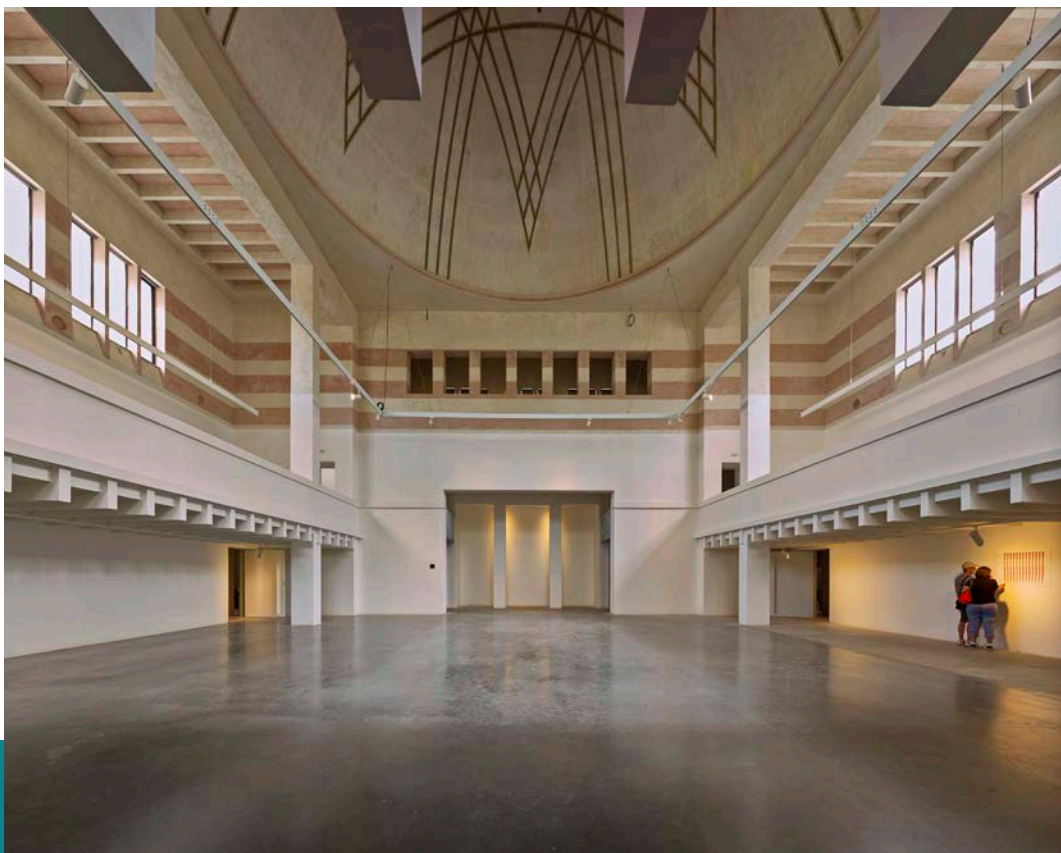
²⁶ Lásd: Rudolf Klein: Nineteenth Century Synagogue Typology in Historic Hungary. In: *Jewish Architecture in Europe, Proceedings of the International Congress in Braunschweig 8th–11th October 2007*, Schriftenreihe der Bet Tfila-Forschungsstelle für jüdische Architektur in Europa, Band 1, 117–130.

8. A zsolnai neológ zsinagóga

*A zsolnai (Žilina) neológ zsinagóga északi-keleti, bejárati homlokzata
(A képet a szerző készítette.)*

A két világháború közötti Csehszlovákiában és általában Közép-Európában nagy sajtóvisszhangot keltett a zsolnai (ma Žilina, Szlovákia) neológ zsinagóga építésének előkészítése. A pályázaton olyan neves építésszek vettek részt, mint a már említett budapesti Baumhorn Lipót vagy Josef Hoffmann, a bécsi szecesszió és a Wiener Werkstätte egyik alapítója, akik mindketten meglehetősen hagyományos megoldásokkal álltak elő, illetve Peter Behrens, a híres berlini Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft AG (AEG) házi építésze és dizájnere. Behrens megnyerte a zsolnai pályázatot, és egy különleges zsinagógát épített 1929 és '30 között, amely az építészeti modernizmus számos elemét egyesítette magában, de ugyanakkor az ősi vallás némely építészeti hagyományát is tükrözi.

*A zsolnai (Žilina) neológ zsinagóga imaterme a női karzat nyugati oldaláról nézve
(A képet a szerző készítette.)*

Városépítészeti szempontból Zsolnán kevés volt a korlátozás, a zsinagóga saroktelke elkülönül a történelmi városszövegtől. Behrens aszimmetrikus kompozícióval válaszolt erre a helyszínre: egy nagyobb tömeggel, mely magában foglalja az imateret és az utcahomlokzattól távolabb egy kisebbel, a hosszúkás téli zsinagógával.

A zsinagóga modernitása a négyzetalaprajzra épült tagolatlan főtömegben nyilvánul meg kívülről, mintha egyetlen hatalmas sziklából faragták volna ki. Behrens kővel burkolta az alsó szintet, ami utalás a jeruzsálemi kőépítészetre és a két világháború közötti zsidók növekvő érdeklődését tükrözi Jeruzsálem és Izrael iránt. Behrens maga is szerette a sárgás homokkövet, amit a Berolinahaus igazol a berlini Alexanderplatzon

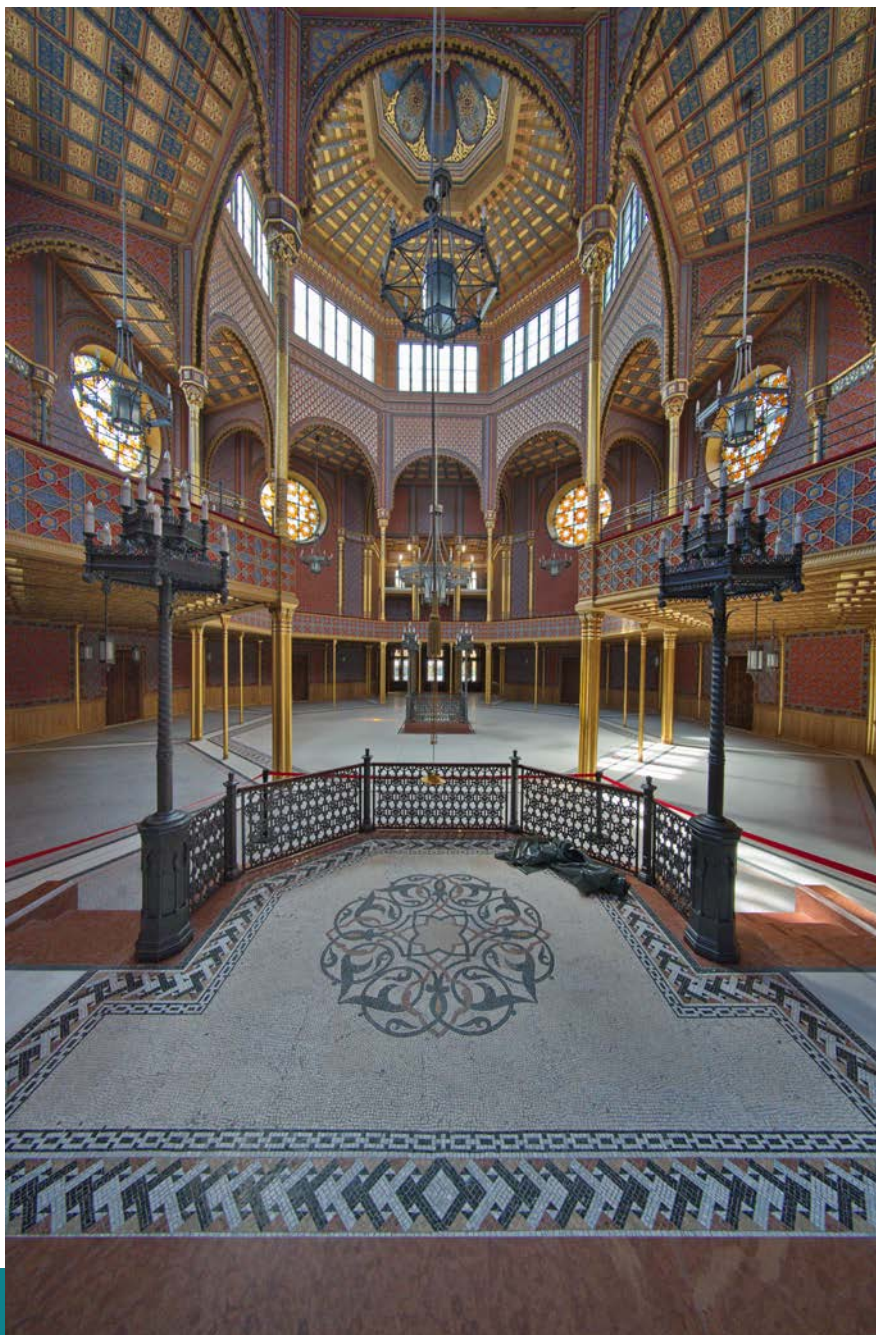
(1929–32). A zsinagóga kövei rusztikusabbak, inkább ősi megjelenésűek. A csegegy nélküli, vasbetonfödéméből kiinduló központi kupola az épületet a korabeli szentföldi zsinagógákkal is társítja.

A felső szintet burkoló durva vakolatot keskeny, függőleges, ritmikusan ismétlődő ablakok törik át a tömeg sarkai közelében. Ezenfelül a sarkok felé a tetőszint kicsit felferdül, mint például egy pagoda esetében, amit átlós konzolok behelyezése hangsúlyoz. Az udvarban elhelyezkedő téli zsinagóga tömege megismétli a főtömeg keskeny függőleges ablakait és a konzoljait.

A belső tér kifejezetten modern, hangsúlyozza a födémek és pillérek vasbeton szerkezetét. A tágas női galéria a körítőfalak három – déli, nyugati és keleti – oldalán fut végig. A bordásfödém a modernitás leghangsúlyosabb eleme. A restaurálás után a belső tér egyetlen hagyományos zsinagógai eleme a lapos kupola nagy, festett hatágú csillaggal a közepén és barna csíkokkal a drapp falakon.

A holokauszt után a zsinagóga moziként működött, de a 20. század végére hanyatlásnak indult. Civil kezdeményezéssel megkezdődött a restaurálása, amely 2017-ben fejeződött be, és azóta a modern művészet galériájaként szolgál. Mivel a frigyszekrényt és a bimát nem állították helyre, az épület úgy néz ki, mintha eredetileg is világi célt szolgált volna – Behrens sem tiltakozna, ha ezt megéri: számára az épület modernitása fontosabb volt, mint a zsidó szakrális tér követelményeinek való megfelelés.

9. A Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga

*A Rumbach utcai zsinagóga imaterme a frigyszekrény felől fotózva
(A képet a szerző készítette.)*

*A rumbach utcai zsinagóga az utca szemközti oldaláról fényképezve
(A képet a szerző készítette.)*

A zsinagógát a Pesti Zsidó Hitközség konzervatív tagjai számára építtették, akik nem szerették a feltűnő és katedráliszerű Dohány-templomot, mintegy 200 méterre az előbbtől.²⁷ A fiatal Otto Wagner – később a Osztrák–Magyar Monarchia leghíresebb építőművésze és a modernizmus egyik alapítója – által tervezett zsinagóga már 1872-es felszentelését követően is gyakran megjelent az építészeti szaksajtóban. Ez egyben Wagner első középülete is, mely koncepciójában a bizánci kor ravennai San Vitaléjára és Nagy Károly aacheni koronázási kápolnájára utal, azaz a kereszténység két kulcsfontosságú centrális terét idézi, miközben zsidó imahelyet hoz létre. Ám Wagner számára a modern építőanyagok és részletek, főként az öntöttvas és az acél használata volt a legfontosabb, összhangban a modernitásért folytatott küzdelmével. Ebben a törekvésében megbízható szövetségesekre talált a zsidók személyében. Az európai reformzsidók számára igen fontos volt a modernitás, a diszk-

²⁷ Lásd: Klein Rudolf: A Dohánytemplom, a “Rombach” és a Kazinczy utcai zsinagóga – Út a keleties stílustól a modernizmusig/The three large synagogues of Pest – three stages of Jewish identity. *Az Új Magyar Építőművészet melléklete* 2002/6, Világörökség – World Heritage, 10–24.

riminációtól terhes múlt látványos megtagadása. Sajnos a pénzhiány olcsó megoldásokat diktált ennek a rendkívüli építménynek, ami az elmúlt 150 évben a restaurálások során nagy kihívást jelentett.²⁸

Az épület eredeti célját csak 1948-ig szolgálhatta. A hívek száma csökkent, a kommunista hatóságok elnyomták a vallási tevékenységeket, és 1950 körül elkobozták a zsidó közösség épületét az utcai oldalon, hogy azt 13 alacsony színvonalú lakássá alakítsák át a nem zsidók számára. A hitközség szinte az összes közösségi terét elveszítette. 1959-ben a zsinagóga is elveszett, mivel a hatóságok az épületet életveszélyesnek nyilvánították. Ettől fogva főleg raktárként szolgált, miközben hivatalosan a zsidó közösség tulajdonában maradt. A szovjet-orsz megszállás alóli felszabadulás után az Alba Regia Állami Építőipari Vállalat vásárolta meg, és nekifogott egy alapvető helyreállításnak, de csődbe ment, mielőtt még befejezhette volna. A magyar állam visszavásárolta az épületet, és 2006-ban a Magyar Zsidó Hitközségek Szövetsége és a Budapesti Zsidó Hitközség kidolgozta a zsinagóga programját. Ez olyan restaurálást kért, amely felelevenítené az eredeti rituális funkciót a zsinagógában és zsidó múzeumot hozna létre az utca túloldalán lévő közösségi házban. A restaurálás tervpályázatát a König & Wagner Építésziroda nyerte el. Az építkezés 2019-ig tartott.

A restaurálás filozófiájáról és az építészeti részletekről különböző forgatókönyveket vitattak meg, a kreatív felújulástól kezdve – azaz a megsemmisült épületrészek modern anyagokkal és az azoknak megfelelő formákkal való megjelenítésétől a megmaradt régiekkel párosítva –, egészen az eredeti állapot 100%-os vizuális visszaállításáig. Más szóval a lehetőségek sora a ma hitelesnek tartott műemlékvédelemtől a szabadkezü felújításokig terjedt. Végül az utóbbit választották, de nem eredeti anyagok felhasználásával, a belső tér néhány későbbi módosításának elsősorban funkcionális megfontolásból történt meghagyásával.

A kettős, világi és szakrális funkció szükségessé tette a süllyeszthető bimát, amellyel a zsinagóga koncertteremmé alakítható át. Szükség esetén a bima újra felszínre kerülhet és a tér rituális célokra használható. A belső kiképzés koncertek mellett konferenciák tartására is alkalmas, a női karzaton pedig állandó kiállítás tájékoztatja a látogatót az épület történetéről, építészetről, történelmi és művészettörténeti jelentőségéről.

²⁸ Lásd: Klein, Rudolf: *Synagogues in Hungary 1782–1918 – Genealogy, Typology and Architectural Significance*. Budapest: Terc Publishers, 2017.

ről, az azt építő közösségről és az építészeti-városi kontextusról. A karzat megközelítése jelentősen eltér az eredetitől, mivel ez a tér most a látogatók és a múzeumi személyzet kommunikációját szolgálja.

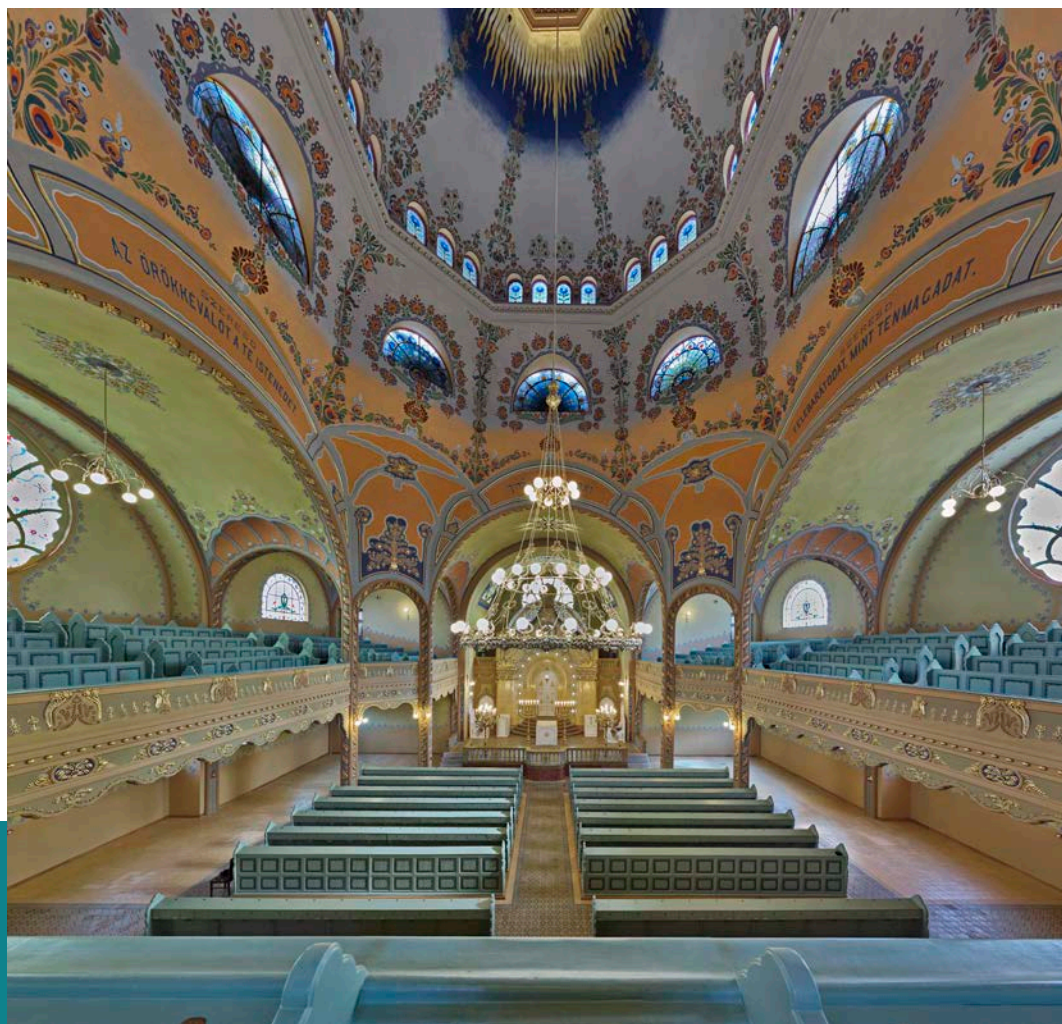

A Rumbach utcai zsinagóga női karzata – a kiállítás kerek „tablói” (üveghengerek) tervezője és az épület történetéhez kapcsolódó történelmi kutatás Klein Rudolf műve (A képet a szerző készítette.)

10. A szabadkai nagy szecessziós zsinagóga

*A szabadkai zsinagóga észak-nyugat felől nézve
(A képet a szerző készítette.)*

A szabadkai zsinagóga imaterme a női karzat nyugati oldaláról fényképezve
(A képet a szerző készítette.)

Míg a zsinagóga terve, bizánci templomtípusú elrendezése hasonlít a korabeli német zsidó istentiszteleti helyekre, folklorista építészeti nyelvezete, egyfajta kvázi-nemzeti stílusa – szerkezeti elemei, homlokzata és egyes részletei – mind a magyar zsinagógaépítészet történetében, mind pedig az európai szecesszióban egyedülálló.²⁹ A szabadkai zsinagóga (ma Subotica, Szerbia) magyaros építészeti nyelvét egy sor középület követte, amelyeket szintén a budapesti Jakab Dezső és Komor Marcell, illetve helyi követőik terveztek. Ezek nemcsak Szabadka arculatát változtatták meg, hanem az eredetileg csak magyarnak szánt stílus helyi sajátossággá, „nemzetek feletti” *genius locivá*, helyi vizuális identitássá vált a többnemzetiségű városban.³⁰ A zsinagóga ezt az összetett kulturális identitást tükrözi „építészeti eszperantójával”, amely szintetikus, művi és gyökértelen, valamint amelyet Budapesten gyakran „zsidósnak” tartottak.

A négy nemzetiségű és négy felekezetből álló városban található zsinagóga központi elhelyezkedése a zsidók 1900 körül szilárd társadalmi helyzetét fémjelzi. Kupolája a város fölé tornyosul, hasonlóan a firenzei Santa Maria del Fiore katedráliséhoz, míg lanternája a velencei San Marcót idézi, azaz a magyar(os) formavilág mellett a nyugati kereszténység két kulcsfontosságú műemlékéhez kapcsolódik.

A legnagyobb építészeti vívmány azonban a belső tér, a hibrid szerkezetű, szabad formálású belső kupola, amely a magyar folklór motívumait három dimenzióvá emelve utasítja el az építészettörténeti beidegződéseket – és veti el a szegedi zsinagóga harsány historizmusát.³¹ Modern anyagot használ, az úgynevezett Rabitz-szerkezetet, egy 3–5 cm vékony,

29 Lásd: Klein, Rudolf: *Secession: un goût juif? Art Nouveau Buildings and the Jews in some Habsburg Lands. Jewish Studies at the CEU V, 2005–2007.* 2009. 91–124., illetve: Klein, Rudolf: *Juden und die Sezession – Ein kurzer Überblick über Architektur und Gesellschaft in Kakanien.* In: Cohen-Mushlin, Aliza – Simon, Hermann – Thies, Harman (Hg.): *Beiträge zur jüdischen Architektur in Berlin.* Berlin: Michael Imhof Verlag, 2009. 100–112.

30 A Szerbiában időnként központilag gerjesztett, túlcsonduló nemzeti érzelmek korábban ezek a szecessziós épületek a szabadkai polgárok nemzetiségtől függetlenül mutatott passzív ellenállásának jelképeivé váltak. Amikor 1944-ben a helyiek megneszelték, hogy közelítenek a szovjet-orosz seregek és nyomukban a szerb partizánok, a szabadkai városházáról leszerelték azokat az ablakokat és más részeket, amelyek a felszabadítókat vandalizmusra sarkallták volna. Ezeket utóbb visszarakták a helyükre. Néhány magyar címer a keleti homlokzaton mégis a felszabadítók érzelmeinek áldozatává vált, amint ez még ma is látszik.

31 Lásd: Klein Rudolf: *A szabadkai zsinagóga. A zsidó közösség, az építés, a város és kultúrtörténeti jelentőség.* Szabadka: Szabadkai Zsidó Hitközség, 2012., Második kibővített kiadás: Szabadka: Scribarum, 2015.

gipszből készült héjat, amelyet a belső térből láthatatlan bordák erősítenek. Ez a vékony és szabad forma megkönnyíti a belső tér áramlását, amire korábban nem volt példa a zsinagógaépítészetben.

Mivel a kis szabadkai zsidó közösség nem tudta fenntartani a zsinagógát,³² 1979-ben az önkormányzatnak adományozta azzal a feltétellel, hogy az helyreállítja és kulturális célokra használja majd.³³ Ettől kezdve az épület többrendbeli erkölcsi és fizikai károkat szenvedett – beleértve egy kísérletet a megsemmisítésére, amely egy, a kommunista párt funkcionáriusai számára emelendő sokemeletes ház felépítését szolgálta volna.

Míg a helyi műemlékvédelmi hatóság életmentő restaurálásokat végzett, az átfogó helyreállításhoz nem tudtak jelentős összegeket összegyűjteni. A fordulópontot az jelentette, amikor a New York-i World Monuments Fund (Műemléki Világalap) felvette a zsinagógát a világ 100 legveszélyeztetettebb történelmi műemlékének listájára, majd az amerikai pénz is elkezdett csordogálni. Újabb fordulat következett be azzal, hogy a szerb és a magyar állam ezt a támogatást kiegészítette a sajátjával, így az épület néhány év alatt teljesen megújult.

Ma kettős funkcióval rendelkezik: vallási szertartásokat, valamint 2017-től koncerteket és kiállításokat is szerveznek benne. Míg a külsőt eredeti alakjára állították vissza, a belső térben néhány változtatást hajtottak végre. A legszembetűnőbb az volt, hogy a földszinten lévő padok nagyjából kétötödét eltávolították, ezzel fájdalmas űrt teremtve. A bimát körülvevő padok eltávolításával a belső tér elvesztette a zsidó szakrális tér egyik legjellemzőbb hagyományát, az Írás körülülését, ami súlyosan sérti a zsinagógai szertartás vallási tradícióját. A vállalkozás egésze azonban ennek ellenére megmentette Európa egyik legegységibb zsinagógáját a végromlással fenyegető, fél évszázados pusztulástól.

32 1065 szabadkai zsidó élte túl a holokausztot mintegy 5000-ből. Számuk a kommunista elnyomás első éveiben gyorsan apadt, majd lassan konszolidálódott, és csak a legbátrabbak vették maguknak a bátorságot, hogy a nyugati országokban szerencsét próbáljanak.

33 Megpróbálták az amerikai forrásokat is megcélozni, de a Jugoszláv Kommunista Párt irreális követeléseket támasztott a Zsidó Világkongresszuson. Lásd: Klein Rudolf, 2012. 141–150.

Zárszó

Ha a zsinagógákat a zsidóság és a keresztény többség építészeti és urbanisztikai nyelven közvetített érintkezési felületének tartjuk, akkor az elmúlt két és fél évszázados kapcsolattörténetet néhány markáns jellegzetesség mentén foglalhatjuk össze. A felvilágosodás és a szekularizáció szellemében a 18. század végén bukkantak fel a Magyar Királyság területén az első nagy, késő barokk, kilencböltmezős, polgárház típusú zsinagógák, mint például a ma romos bonyhádi – a környező dombokról nézve némi prominenciával a város látképében, de közvetlen közlőről, azaz a városka központjának utcáiról alig láthatóan. Persze itt nemcsak szellemiekről volt szó, hanem a zsidóság gazdaságpezsdítő hatásáról is, amit a liberális nemesség kívánatosnak ítélt. Ezek a zsinagógák uradalmak területén épültek. A 18. és a 19. század fordulóján alig észlelhető változások játszódtak le. A reformkor folyamán lassan „leomlanak a falak”, a zsinagóga – bárha (átlátszó) kerítés mögött is – már az utcakép részévé válik, az antik görög demokráciára és annak toleranciájára utaló ünnepélyes klasszicista portikusz a protestáns templom típusú zsidó imahely fontos kelléke. Az 1848-as európai forradalmak már látványosabb vízválasztót jelentettek. Felgyorsultak az események, fokozatosan megjelentek a nagyobb léptékű városi, romantikus stílusú (többé kevésbé keleties vagy ún. „mór stílus”) imahelyek,³⁴ a katolikus és utóbb bizánci templom típusú zsinagógák formájában – Dohány utca, Győr stb. A zsinagóga mindkét esetben a zsidóság hangsúlyos helykijelölésének eszközévé válik, az elért emancipáció ékes városképi megjelenítője. A kiegyezéstől az első világháborúig tartó, gyakran aranykornak titulált korszakot ezek a tendenciák jellemezték. Ekkor még emlékezetpolitikai szempontok nem játszottak szerepet, hiszen a zsidóság jelenlevő realitás volt: a Magyar Királyságon belül körülbelül 1 millió, míg az 55 millió lelket számláló Monarchia egészében 2 millió főt számláló kisebbség. A régebbi, barokk és klasszicista zsinagógák még ugyancsak működtek, beolvadtak a modernizálódó zsidóság életébe.

A fent ecsetelt folyamat Trianonnal és az azt követő numerus clausus-szal visszájára fordult, az ekkor épült zsinagógák egy-két kivételt leszá-

34 Lásd: Klein, Rudolf: Oriental-Style Synagogues in Austria-Hungary. Philosophy and Historical Significance. *Ars Judaica*, Volume 2, 2006, 117–134.

mítva (Gyöngyös, Hősök Temploma) kisebbek lettek és nélkülözték a városképi prominenciát, egyes esetekben – Hegedűs Gyula utca, Páva utca – el is bújtak. Ekkor jelenik meg az emlékezés az „aranykori” liberalizmusra, és építészeti is számos utalással találkozunk – leginkább Baumhorn Lipót késői opuszában, amit a fent elemzett Losonc és Páva utca példái is igazolnak. A gyöngyösi nagy zsinagóga többkupolás kompozíciójával kilép ebből a sorból, ami talán Baumhorn munkatársai kezdeményezésének tudható be.

Mivel a mai Magyarországon és a határon túli magyar lakosságú területeken a zsinagógák zöme megúsza a vészkorszakot, a zsidók pedig zömmel nem, imahelyeik elnéptelenedtek. Itt jelenik meg a felejtés, illetve az emlékezés kérdése. A távolról egységesnek tűnő kommunista uralom időszaka – mint azt a fentiekben is láthattuk – emlékezetpolitikailag igen színes volt.

Nagy általánosságban elmondható, hogy a 21. században a helyreállítás filozófiája és stratégiái a politikai liberalizáció és a nemzetközi műemlékvédelem fejlődésével összhangban megváltoztak. Valószínűleg néhány évtized múlva a jövő nemzedékei értékelni fogják az összes érintett intézmény és személy úttörő munkáját ezen a területen: az alapítványok és államok erőfeszítéseit, amelyek erkölcsileg és pénzügyileg támogatták ezeket a tevékenységeket, a helyi önkormányzatok dolgozóinak és az építészeknek az igyekezetét, amelynek révén sikerült megmenteni az egykor jelentős vallási kisebbség emlékműveit, minek köszönhetően ezek ma az európai kulturális örökség fontos részét jelentik.